

դամանքը, որ նրա օրօք տեղի չունեցան Աղարեանի պատրիարքութեան ժամանակուայ հայ ժողովրդին բաժան միութիւններ պատկերացնելու փորձերը և երբէք ընդհանուր հայութեան օգտին ընդդէմ ոչ մի կարգադրութիւն տեղի չունեցաւ և շրջաբերական չըճրատարակուեց, հէնց միայն այդ երեւոյթը բաւական է իւր և նրա անուրանալի բարեմասնութիւն ընդունելու: Բաժանելով հայ կաթողիկ համայնքի վիշաք, կաղօթենք Արարչին յաւիտենից, որ արժանաւոր հովիւ և պատրիարք յարուցանի մեր հայ կաթողիկ եղբայրներին:

— Մնչպէս հաղորդում են Presse Associée դորձակալութեան, Վատիկանը իտալական բոլոր կղերական թերթերին գաղանի շրջաբերական հրահանգ է ուղարկել բացարձակ լռութիւն պահպանելու այն բոլոր հանդէսների մասին, որոնք Փրանսիական հատարակապետութեան նախագահ Լուրէի Խաւիա զալու ժամանակ տեղի կունենան: Նախագահն, ինչպէս յայտնի է, Խաւիա է գնում այնտեղի արքայական զոյղին վախճանելութեան:

Գորձակալութեան տեղեկութիւններին նայելով, իտալական կաթողիկէները նախագահի Խաւիա գանուած ժամանակ մտադիր են հակադրոյցեր անելու, որով ցանկանում են արտայայտել իրենց բողոքն ու դժգոհութիւնը Փրանսիական կառավարութեան հակաեկեղեցական ուղղութեան համար:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԿԱՆՏ

(Մահուան հարիւրամեակի առթիւ):

Բացի մի քանի բնական աշխարհագրական յօդուածներից, տիեզերաբանական պարապմունքների արդիւնք է և կարևոր նորագրական գործունէութեան համար 1775 թ. լոյս տեսած շտաղկութիւնը — «Լնդհանուր բնական պատմութիւն եւ երկնքի տեսութիւն

կամ տիեզերքի կազմութեան եւ մեքենայական ծագման բացատրութիւն ճիմնուած Նիւտոնի սկզբունքների ճիման վերայ: Այս շարադրութիւնը նուիրուած էր Ֆրիդրիխ Բ. կայսեր և լոյս տեսաւ առանց հեղինակի անուան: Մասամբ հրատարակի սնանկացման պատճառով, սկզբներում աննկատելի մնաց զրեթէ, և ուշ միայն արժանացաւ պատշաճաւոր ուշադրութեան: Որ Կանտը ինքն իւր այս հեղինա, կութեան մեծ նշանակութիւն է տուել, երևում է այն համգամանքից, որ նա երկու անգամ անոր բովանդակութեան գլխաւոր մասերը քաղուածօրէն կրկնել է: Այս հեղինակութեամբ Կանտը նպատակ է ունեցել ծագումաբանօրէն (genetisch) տիեզերքի և առանձնապէս մեր մոլորակային համակարգութեան կազմութիւնը բացատրել զուտ բնագիտական սկզբունքներով: Կանտը սկսում է հէնց այն կէտից, որի վերայ կանգ էր առել Նիւտոնը՝ համակարգութեան կարգաւորութիւնը Աստծուն վերագրելով: Կանտը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս են ծագում և չքանում յաւիտենական շրջանաւորութեան մէջ (kreislauf, круговоротъ) տիեզերական համակարգութիւնները շնորհիւ բնական ուժերի ներքին (immanente) գործունէութեան և Նիւտոնի հակառակ գալիս է այն եզրակացութեան, որ այս բոլորը բացատրելու համար անհրաժեշտ չէ Աստուծոյ մատը և ոչ էլ կարծես: Բոլորովին իրաւացի են առարկութիւններ այն բաւականին տարածուած կարծիքի դէմ, թէ Կանտի հայեացքները մօտ են Լապլասի աւելի ուշ ժամանակ տուած տեսութեան, որի համաձայն մոլորակները առաջ են գալիս՝ բաժանուելով կենտրոնական մարմնից, վերջինս սղմուելու ժամանակ: Կանտը յամենայն դէպս մօտ է մնում տիեզերքի ծագման վերաբերեալ հին տեսութիւններին (Լուկրեցիան նորան շատ ծանօթ մի հեղինակ էր), միայն այն տարբերութեամբ, որ Կանտը իւր հայեացքների հիմքում զետեղում է Նիւտոնի ձգողականութեան օրէնքը և արդի տատղարաչութիւնը: Ընդհանրապէս գովասանքի արժանի է ոչ այնքան նորա հետազոտութեան ճշտութիւնը, որքան կենդանի, թափանցող, նոյն իսկ Ֆանտաստիկ գուշակութիւնների համադրեւեակայութեան այն ուժը, որով նա հաւանաբարտում են թաղրութիւններ է անում, հիպոտեզներ տալիս տիեզերաբանական գործողութիւնների նկատմամբ:

Ուշադրութեան արժանի է նորա այդ հեղինակութեան նախաբանում արտայայտած կարծիքը բնական գիտութիւնների և կրօնի յարաբերութեան մասին: Կրօնը ոչ մի կարիք չունի բնութեան երևոյթների մեքենայական բացատրման սահման գնելու, և հէնց այդ զուտ մեքենայական բացատրութեան հնարաւորութիւնն ապացոյց է բնութեան բոլոր տարրերի նպատակայարմարութեան: Ընդհակառակը նա զգուշացնում է ամեն մի առանձին երևոյթ Աստուծոյ մասնակի

նպատակներով բացատրելուց, որովհետեւ այդ միայն «ծուլամիտ փիլիսոփայութեան սիրած միջոցներից մէկն է՝ բուլթ տգիտութիւնը բարեպաշտութեան դիմակի տակ ծածկելու համար»։ Այդ միջոցն ի վնաս հաւատի է ծառայում, որովհետեւ երեսօթի առաջիկայ բնական բացատրութիւնը նպատում է բնագէտի յաղթանակելուն։

Այստեղ արդէն մի ակնարկ է ամփոփուած այն զաղարարի մասին, որ համակարգօրէն (систематически) զարգացել է քննադատական փիլիսոփայութեան մէջ, այն է բնագիտութիւնը և կրօնական հաւատը միանգամայն անտարբեր են միմեանց նկատմամբ, ուստի և պէտք է կատարելապէս անջատուին միմեանցից։ Այդ երկուսի շփոթելը բնագիտա-աստուածաբանութեան (физикотеология) մէջ հաւատարապէս կորստարեր նշանակութիւն ունի, ինչպէս գիտութեան՝ այնպէս էլ հաւատոյ համար։ Թէ ինչ բարեք էր մատուցանում սորանով Աստուր ժամանակակիցներին, կարելի է հասկանալ կրօնի և գիտութեան միմեանց վերաբերմամբ բռնած թշնամական դիրքին աւելի մօտիկ ծանօթանալուց յետոյ, պատմական հին չբնականներից սկսած՝ կրօնը ձգտում էր բնութեան ամենամանջան երեւոյթից սկսած մինչև տիեզերաբանական ամենամեծ երեւոյթը՝ իւր սկզբունքներով բացատրելու, կրօնից քիչ յետոյ հանդէս եկաւ գիտութիւնը և որոշ յաջողութիւններ ունենալուց յետոյ, սկսեց ամեն ինչ իւր սկզբունքներով բացատրել և բացարձակ կերպով պահանջել կրօնի և հաւատոյ ոչնչացումը, մինչդեռ սիրտը չէր կարող հրաժարուել հաւատից, մանաւանդ որ պիտիզմը ըստ ամենայնի նպատակ էր գերմանական սրտերում կրօնի խորը աշխատանքման։ Աստուր հանեց նոցա այս անելանելի վիճակից իւր այն միանգամայն նոր փիլիսոփայական տեսութեամբ, թէ կայ զգայական աշխարհ, կայ նաև գերզգայական աշխարհ, մարդս օժտուած է այդ երկու աշխարհին էլ հասու լինելու կարողութեամբ, սակայն իւրաքանչիւրին իրեն յատուկ միջոցներով, չպէտք է շփոթել ոչ այդ երկու տարրեր աշխարհները, որոնցից մէկը միւսին չի խանգարում, և ոչ էլ այդ աշխարհները ըմբռնելի կացուցանելու միջոցները։ Այսպիսով Աստուր արտաքսեց կրօնը գիտութեան միջից և գիտութիւնը կրօնի միջից։ Հազարաւոր սրտեր լցուեցան ջերմ երախտագիտական գգացմունքով դէպի Աստուր՝ նորա մատուցած այս ծառայութեան համար, Աստուրի փիլիսոփայութիւնը նոցա այժմ հնարաւորութիւն էր տալիս թէ ջերմ հաւատացող լինելու և թէ կորովամիտ գիտնական։ Սակայն այս ուղղութիւնը մասամբ հակառակ հետեանք էլ ունեցաւ։ Մինչև այդ ժամանակ տիրող երկու հակառակ կողմից էլ նա մեղադրուեցաւ ուրացութեան մէջ, մէկը նորան կրօնական սկզբունքների դաւաճան էր համարում, միւսը գիտութեան, իսկ որ առանձնապէս

խիստ և նեղ հաւատացող մարդկանց այս վարդապետութիւնը երկիւղ էր պատճառում, այդ երեսում է Կանտի և իւր հին ուսուցիչ ու հովանաւոր Շուլցի մէջ տեղի ունեցած հետեւեալ դիպումներից. Շուլցը նախ քան թափուր մնացած ամբիոնի համար միջնորդելը, կանչեց նորան իւր մօտ և հետեւեալ խօսքերով դիմաւորեց. «Վախենում էք դուք Աստուծուց թէ ոչ»: Միայն Կանտի դրական պատասխանից յետոյ միջնորդեց նորա համար:

Վաթսունական թուականներից Կանտի մտածողութեան մէջ նկատելի յեղաշրջում է տեղի ունենում, որ կարելի է և Սոկրատեսան անուանել:

Ներքին աշխարհը. — Մարդաբանական-բարոյագիտական հարցերի չըջանալով առաջնակարգ տեղ է դրաւում նորա մտածողութեան մէջ ի վնաս մաթեմատիկական-բնագիտականի և սխոլաստիկ բնագիտականի: Այս չըջանում Կանտի իւր անձնական զարգացումը կախումն ունի դարու ընդհանուր յառաջագիմութիւնից: Այդ այն ժամանակն էր, երբ գերմանական ազգի ոգին, երկարատև լեռնադիակն քնից զարթնած, զարմանալի արագութեամբ վերածնունդ էր մինոր հարուստ կեանքի համար. այդ ժամանակ սկսեց իւր գործունէութիւնը Լեոպոլդը, որպէս հնացած գիտութիւն, սխոլաստիկ աստուածաբան և բնագիտագէտ դոգմատիկների վիճելը արհամարհանքի էին երթարկում: Ազատութեամբ սխոլաստիկ մեկնաբանութիւնների դպրոցական պատեանից և օգտուելով գերմանական լեզուից, փիլիսոփայութիւնը ձգտում էր ընդհանուր ուսման վրայ ազդեցութիւն ձեռք բերելու: Սկսում է ազգի հասարակական կեանքը կազմակերպուիլ. Ֆրիդրիխի և Յոլսէփի դարում՝ դէպի նոր գեղեցիկ գրականութիւնը տածած հետաքրքրութեան հետ՝ սկսում է նաև կրթուած դասակարգերի մէջ քաղաքական լինքնագիտակցութիւնը զարթնել: Այս բոլորի վերայ աւելանում է և այն, որ արեւմուտքից նորանոր հովեր են մուտք գործում, անգլիական փիլիսոփայութիւնն ու գրականութիւնը ազդեցութիւն են ձեռք բերում: ամենից աւելի կարգացում է Շէֆտսբերի, ապա Իւմ և ամենից առաջ նորա «Փորձերը» որ մի գրուածք է հոգուն վերաբերեալ գիտութեան մասին: Ֆրանսիացի հեղինակներից Վօլտերի հետ միասին առաջնակարգ նշանակութիւն են ստանում Մօնտեսքիւօ և Ռուսսօն:

(Շարունակելի).

